

KRONOLOŠKO ODREĐIVANJE IZVJEŠTAJÂ STJEPANA
VERKOVIĆA IZ MAKEDONIJE I UPUTSTAVA ZA NJEGOV
POLITIČKI RAD U MAKEDONIJI (1862—76)*Ljubiša Doklešić*

Stjepan Verković je dugi niz godina živio u Serezu u Makedoniji (1851—77), gdje se bio i udomio. Putovao je po Makedoniji i obližnjim zemljama pod turskom vlašću sakupljajući različite starine. Sakupljao je i makedonske narodne pjesme i pripovijetke, kao i geografske opise i demografske podatke o Makedoniji. Od 1862. do 1876. bio je u tajnoj političkoj službi srpske vlade, za koju je bio plaćen.¹ Konspirativno ime bilo mu je Petar Vlašić.

Verković je trebao redovno slati obavještenja o prilikama i događajima u jugoistočnoj Makedoniji, kao i o kretanju turske vojske. Osim toga, imao je i političkih zadataka. Trebao je imati suradnike u Makedoniji, kako bi i Makedonci bili spremni za događaje koji predstoje. Naime, Srbija je 1860-ih godina radila da zajedno s Crnom Gorom, Grčkom i Rumunjskom, a pomognuta ustankom balkanskih naroda, zbaci tursku vlast na Balkanu. Pridobivanje Makedonaca u jugoistočnom dijelu Makedonije za aktivnu balkansku i južnoslavensku politiku tražilo je i neposredno Verkovićevo angažiranje u društvenom životu tog dijela zemlje. To je imalo za posljedicu da je Verković, nekadašnji sljedbenik iliraca u Hrvatskoj, sudjelovao u preporodu Makedonaca i u njihovom antipatrijaršijskom pokretu. U tom pokretu u jugoistočnom dijelu Makedonije Verković je 1860-ih godina imao vodeću ulogu sve dok ga nisu na početku 1870-ih godina potisnuli carigradski Bugari.

Zahvaljujući tome što je Serez bio upravno i privredno središte jugoistočne Makedonije i što je Verković među Makedoncima već od ranije stekao velik broj poznanika i prijatelja radeći druge poslove, Verkovićevi izvještaji obiluju različitim vijestima iz tog dijela Makedonije. U njima nalazimo neke vijesti o prilikama i događajima i iz drugih oblasti Makedonije, kao i njoj susjednih zemalja. Do svih tih vijesti Verković je dolazio preko kiridžija i trgovaca, učitelja i svećenika, te drugih osoba koje su zbog raznih poslova dolazile u Serez, naročito u vrijeme velikoga godišnjeg sajma, ili su se dopisivale s njime. Zahvaljujući, pak, svojoj ključnoj ulozi u antipatrijaršijskom pokretu i povjerenju koje je stekao kod vodećih Makedonaca u jugoistočnom dijelu Makedonije i kod Bugara u Carigradu, kao i svojim vezama i poznan-

¹ Vidi Lj. Doklešić, *Životni put Stjepana Verkovića, Radovi Instituta za hrvatsku povijest XIV*, Zagreb 1982.

stvima u turskim, grčkim, patrijaršijskim i drugim krugovima u Serezu i Solunu, Verković je dolazio i do važnih političkih i drugih informacija. Zbog toga su njegovi izvještaji veoma vrijedna građa za izučavanje političke, društvene i ekonomske povijesti jugoistočnog dijela Makedonije, kao i povijesti balkanskih političkih odnosa u 1860-im i u prvoj polovini 1870-ih godina. Osim toga, u njima ima dosta građe i o Verkovićevoj djelatnosti, a nešto i za njegovu biografiju. Opširni Verkovićeви izvještaji bili su do sada samo jednim dijelom iskorišteni.²

•

Prvi je izvještaj Verković poslao po svoj prilici već u ljeto 1862. a posljednji u proljeće 1876. U prosjeku je slao oko petnaestak izvještaja godišnje, a ne 24 koliko je bio obavezan. Vjerojatno je napisao oko 180 do 200 izvještaja.

Od izvještaja koje je poslao u Beograd do danas je poznato preko šezdeset, što predstavlja, čini se, nešto više od trećine ukupnog broja Verkovićevih izvještaja. Najviše ih potječe iz perioda od kraja 1868. do kraja 1873. Većina ih se nalazi rasuta po golemom fondu Jovana Ristića u Arhivi Istorijskog instituta Srbije u Beogradu.³ Nekoliko izvještaja nalazi se u Arhivu SR Srbije u fondu Ilije Garašanina i u Arhivu SR Makedonije u fondu Varia.

Izvještaje je Verković pisao u Serezu i datirao ih po starom kalendaru. Obilježavao ih je rednim brojem. U početku su ti brojevi tekli iz godine u godinu dok mu nije na kraju 1864. naloženo da od slijedeće godine izvještaje obilježava novim rednim brojem.⁴ Tako je od 1865. redni broj izvještaja počinjao svake godine ispočetka, tj. od broja jedan.

Izvještaje je pisao u službenoj formi. Osim u nekoliko izvještaja koji počinju s »Gospodine!« ili »Prijatelju!« u ostalim izvještajima nema nikakva uvoda. U izvještajima također nema ni završetka s pozdravom ili znakom poštovanja. Završavali su jednostavno Verkovićevim potpisom Vlašić. Na njihovom početku, odnosno kraju, nalazi se još jedino redni broj, Serez kao mjesto slanja i datum.

Kao što se vidi iz sačuvanih izvještaja, Verković je svoje izvještaje jednim dijelom šifrirao, upotrebljavajući pri tome numeričku šifru. Šifrirao je i svoje konspirativno ime, mjesto i datum pisanja, te redni broj. Šifrirao je i imena osoba, zemalja i mjesta, kao i pojedine riječi koje su mogle kompromitirati njega i druge ljude. U Beogradu su do 1872. Verkovićeви izvještaji dešifrirani i prepisivani veoma čitkim kancelarijskim rukopisom, te u čisto-

² Najviše ih je dosad iskoristio Iv. Katardžiev, Serskata oblast (1780—1879), Skopje 1961, passim; isti, Nekoi momenti od političkata dejnost na Verković vrz osnova na negovi pisma, *Sovremenost* X/1, Skopje 1960, 80—92.

³ U »Zbirci Jovana Ristića« u Arhivi Istorijskog instituta Srbije nalazi se oko 14.000 dokumenata. Složeni su po redu kako ih je sam Ristić sredio. Kako je on kod toga imao neke svoje kriterije, Verkovićeви izvještaji se ne nalaze na jednom mjestu. Izrađeno je nekoliko kataloga te zbirke (*Arhivist* VI/3—4, Beograd 1956, str. CL, CLI). Međutim, alfabetski i predmetni katalog u slučaju Verkovićevih izvještaja nisu potpuno iscrpni i sigurni.

⁴ M. Arnaudov, Verković i Veda Slovena, Sofija 1968, 329 (24).

pisu podnošeni vladi i knezu na uvid. Od proljeća 1872. neki su izvještaji prepisivani, dok su neki ostavljani u originalu napisanom dosta čitkim Verkovićevim rukopisom, s time što je iznad šifriranih mjesta ispisan dešifrirani tekst.

Na nekim izvještajima ima pogrešaka u rednom broju i dataciji. Verkovićev izvještaj od 3. III 1870. ima, vjerojatno greškom dešifranta, redni broj 4 umjesto 3.⁵ Isto tako i izvještaju od 25. VII 1872. pripada redni broj 11, a ne 12. Na tom izvještaju Verković je propustio u datumu napisati mjesec juli.⁶ Izvještaj br. 16 iz 1873. greškom dešifranta je datiran 9. IX umjesto 9. X 1873.⁷

Iz 1876. postoje dva nedatirana izvještaja. Po mišljenju N. Sotirovskog, oba su vjerojatno napisana u maju 1876, s tim što drugi potječe od 8. V 1876, s obzirom da se u njemu spominje ubojstvo francuskog i njemačkog konzula u Solunu.⁸ Budući da se taj događaj zbio na Đurđevdan⁹ (24. IV/6. V), Sotirovski je utoliko pogriješio što je računao po novom, dok su svi Verkovićevi izvještaji, a na neke se od njih u svom prilogu i on poziva, datirani po starom kalendaru. Prema tome, oba su izvještaja iz aprila 1876, s tim što drugi potječe od 26. IV 1876. To su svakako oni Verkovićevi izvještaji od kojih je jedan Janko Šafarik najprije proslijedio Nićiforu Dučiću (7. V), a zatim, po svemu oba, zbog njihove važnosti uputio samom Jovanu Ristiću (8. V 1876).¹⁰

Svoje izvještaje Verković je najprije pisao olovkom u konceptu.¹¹ Kako je te koncepte namjeravao čuvati, u njima nije upotrebljavao numeričku šifru, već ih je na drugi način učinio po sebi bezopasnim. Umjesto Sereza, označavao je kao da su to, tobože, pisma iz Beča ili nekog drugog grada ili nije uopće naveo otkuda ona potječu. Umjesto imenom Vlašić potpisivao je koncepte izmišljenim imenima i inicijalima ili ih je ostavljao bez potpisa. Opreza radi, neke koncepte nije uopće datirao, na nekima je napisao samo dan i mjesec, na nekima antidatirao godinu obično deset godina unazad, ne mijenjajući pri tome datum dana i mjeseca, dok je na nekima napisao stvarni datum u cijelosti. Na nekoliko konceptata napisao je imena mjeseci po hrvatskom narodnom kalendaru. Osim toga, u nekim je konceptima imena država, naroda, gradova, osoba i još neke riječi pisao šifriranim riječima (Fanar umjesto Serez, itd.) ili njihovim inicijalima.

Jedan dio svoje političke korespondencije s Beogradom — koja se sastojala od konceptata njegovih izvještaja koje je slao u Beograd, kao i od

⁵ Arhiva Istorijskog instituta Srbije, Fond Jovana Ristića (= AIIS, JR), XII/5/283.

⁶ Isto, XII/4/199.

⁷ Isto, XII/4/218.

⁸ N. Sotirovski, Nekolku dokumenti na Stefan Verković za razlovečkoto vostanie, *Makedonija vo istočnata kriza 1875—1881*, Skopje 1978, 267, 269.

⁹ Sl. Dimevski, Položbata vo Makedonija za vreme i po razlovečkoto vostanie spored izveštai na avstriskiot generalen konzulat vo Solun, *Makedonija vo istočnata kriza 1875—1881*, 234—235.

¹⁰ AIIS, JR, XXVI/12/709 i 710.

¹¹ Arnaudov, n. dj., 297.

uputstava koja je dobivao iz Beograda — Verković je u vrijeme zaošttravanja Istočne krize 1875. ili 1876. poslao na čuvanje Janku Šafariku u Beograd, dok je drugi dio — kako je on tada obavijestio Šafarika — njegova supruga bila izgubila.¹² Korespondenciju poslatu Šafariku Verković je kasnije preuzeo i tako je ona nakon njegove smrti u Sofiji 1894. došla u ruke prof. Ivana Šišmanova, načelnika bugarskog Ministarstva prosvjete. Ona je i nakon smrti Šišmanova 1928. ostala u privatnom posjedu sve do 1945, od kada se nalazi u Arhivi Bugarske akademije nauka.¹³ Kod toga nije jasno da li je Verković uspio naknadno pronaći onaj dio korespondencije koji je njegova supruga bila zametnula i da li ga je kasnije pridružio onom dijelu koji je preuzeo od Šafarika.

Preko četrdeset koncepata Verkovićevih izvještaja objavio je u Sofiji 1968. akademik Mihailo Arnaudov. Objavio ih je u svojoj opsežnoj knjizi o Verkoviću, zajedno s velikim brojem druge Verkovićeve korespondencije.¹⁴ Koncepti izvještaja objavljeni su u šestom poglavlju pod naslovom »Izvještaji Verkovića o njegovoj tajnoj političkoj misiji u Makedoniji (1862—1872)«. ¹⁵ Najprije je pod posebnim podnaslovom tiskan Verkovićev izvještaj o njegovom putu po Makedoniji 1862, a zatim su tiskana 43 izvještaja obilježena samo brojevima.

Osim nekih dijelova koji su sažeti na bugarskom jeziku, koncepti izvještaja su objavljeni u originalu i to starom azbukom koja je bila u upotrebi prije Karadžićeve i Daničićeve reforme ćirilskog pisma. To, međutim, nije dosljedno provedeno. Staro slovo »je« (Є) nije dato u originalu već je pogrešno transliterirano u obično slovo e (umjesto »jer«, napisano je »er«, itd.). Osim toga u objavljenim konceptima izvještaja ima dosta očitih tiskarskih grešaka ili loše pročitanih mjesta.

Koncepti izvještaja objavljeni su sa svim Verkovićevim kraticama i šiframa. Na početku poglavlja u kojem su objavljeni koncepti izvještaja, priređivač je dao popis većine njihovih šifara koje je uglavnom dobro razriješio. Tumačenja nekih kratica, kao i nekih nečitkih mjesta u Verkovićevom tekstu nalaze se u bilješkama.

Pada odmah u oči kratkoća većine objavljenih koncepata Verkovićevih izvještaja. Nekoliko njih ima manje od deset tiskanih redaka. Sudeći po dužini izvještaja u originalu, jasno je da su mnogi koncepti objavljeni samo fragmentarno. Na početku poglavlja u kojem su objavljeni koncepti Verkovićevih izvještaja Arnaudov je naveo da je sačuvan »samo mali dio« njih. Tome je dodao kratko objašnjenje: »Navodimo ovdje u cijelosti ili u izvatku ona mje-

¹² Isto, 259 (8)

¹³ Isto, 5.

¹⁴ Puni naslov te knjige jest: M. Arnaudov, Verković i Veda Slovena, Pri nos k'm istorijata na b'lgarskija folklor i na b'lgarskoto v'zraždane v Makedonija s neizvestni pisma i dokladi i drugi dokumenti od 1855 do 1893 godina, Sofija 1968. — Vidi kritički osvrt na tu knjigu u Lj. Doklešić — O. Ivanoski — V. Brezovski, Bulgarian post-War Historiography (1944—1969) about the History of the Macedonian People, *The foreign and yugoslav Historiography of Macedonia and macedonian People*, Skopje 1970, 77.

¹⁵ Arnaudov, n. dj., 297—321.

sta koja su od većeg interesa.« Iz toga ne možemo prosuditi koliko Verkovićevih izvještaja »od manjeg značenja« nije objavljeno i koliko se uopće Verkovićevih izvještaja nalazi među njegovim papirima u Sofiji. Isto tako, iz toga ne možemo prosuditi po kojem je kriteriju izvršen izbor izvještaja ili njihovih dijelova.

Ocijenivši da kronologija koncepata Verkovićevih izvještaja nije sigurna, Arnaudov nije koncepte objavio po datumima koje oni nose, već ih je po svojoj ocjeni razmjestio drugačije. Time je posredno i odredio njihovu kronologiju. Za neke je koncepte i neposredno precizirao godinu njihova nastanka. Svoju dataciju je dao u zagradi na samom početku koncepta, ne objašnjavajući na osnovu kojih pokazatelja ju je odredio.

U određivanju te kronologije Arnaudov nije imao mnogo uspjeha. Greške u kronologiji prenio je i u svoj osvrt na neke vijesti iz Verkovićevih izvještaja koji je dao na početku svoje knjige o Verkoviću.¹⁶ U stvari, kronologija Arnaudova stvorila je još veću pomutnju u dataciji koncepata Verkovićevih izvještaja koju je sam Verković zamrsio time što je antidatirao ili izostavljao godine na većini koncepata svojih izvještaja, a na nekima i čitav datum.

Kako postojeća kronologija Verkovićevih izvještaja u konceptu većinom nije pouzdana, istraživači su bili primorani da vrše vlastite procjene. Te su procjene, međutim, obično promašene jer se istraživači nisu upuštali u dublju kronološku analizu koncepata koja zahtijeva dosta vremena. Tako je zbog netočne datacije nekih izvještaja u konceptu došlo do neprecizne kronologije oslobodilačkih akcija Dimitra Pop Georgieva Berovskog u Makedoniji potkraj 1860. godina u knjizi Riste Poplazarova.¹⁷ I moj je sud u prvi mah bio da svi objavljeni koncepti Verkovićevih izvještaja potječu iz perioda nakon 1868,¹⁸ što je demantirala podrobnija analiza o kojoj će kasnije biti riječi. Do nekih je promašaja u određivanju kronologije Verkovićevih izvještaja došlo i zbog netočnog prevođenja mjeseci s hrvatskog narodnog kalendara na imena po međunarodnom kalendaru.¹⁹

Prevazilaženje svih dosad navedenih nedostataka objavljene zbirke koncepata Verkovićevih izvještaja moglo bi se najuspješnije učiniti pronalazenjem njihovih originala. To, međutim, nismo uspjeli potpuno izvesti. Poteškoća nije samo u tome što se originali svih objavljenih koncepata nisu sačuvali, već i u tome što je kod nekih koncepata objavljeno veoma malo teksta, a originali Verkovićevih izvještaja su brojni i veoma opširni. Zato smo uspjeli pronaći samo jedanaest originala tih koncepata.

¹⁶ Isto, 87—94.

¹⁷ R. Poplazarov, *Osloboditelne vooružani borbi na makedonskiot narod vo period ot 1850—1878*, Skopje 1978, 173—177.

¹⁸ Lj. Doklestić, *Srpsko-makedonskite odnosi vo 19 vek*, Skopje 1973, 87, bilj. 153.

¹⁹ Arnaudov je za Verkovićev izvještaj od 31. siječnja 1872. naveo da potječe iz septembra, umjesto iz januara te godine [n. d., 317—318 (38)]. Poplazarov je, pak, za izvještaj od 23. listopada 1868. naveo da potječe iz februara, umjesto iz oktobra te godine (n. d., 174). Isto tako, Arnaudov je pogrešno pročitao dataciju jednog izvještaja, te umjesto »11. travnja« napisao »11. pravnja« [n. dj., 319 (39)].

Za koncepte čiji su originali pronađeni otpada dilema oko njihova opsega i kronologije. O tome će biti riječi za svaki koncept Verkovićevih izvještaja ponaosob. Usporedba koncepata i pronađenih originala pokazala je također da su potrebne neke manje dopune u tumačenju šifara koje je dao Arnaudov. Na pr., »saraf« ne znači ruski konzul, već samo konzul, dok je »širski saraf« bila šifra za ruskog konzula. Usporedba nam pruža i mogućnost za razrješenje nekih kratica i u onim konceptima čije originale još ne posjedujemo.

Da bi upotreba i onih koncepata Verkovićevih izvještaja čije originale nismo uspjeli naći bila lakša i egzaktnija u pogledu njihove kronologije, pokušat ćemo utvrditi točno vrijeme njihova nastanka. Kod toga ćemo se poslužiti usporedbom njihova sadržaja sa sadržajem drugih Verkovićevih izvještaja čija je datacija poznata, kao i usporedbom njihova sadržaja sa sadržajem iz onih mnogobrojnih pisama koja je Verković u to vrijeme primao, a koja su također objavljena.²⁰ U toj analizi nećemo se osvrnuti na čitav sadržaj koncepata Verkovićevih izvještaja već ćemo se pozivati samo na one podatke koji nam omogućavaju vremensko preciziranje tih izvještaja. Koncepte izvještaja obradit ćemo redom kako ih je svrstao Arnaudov prilikom objavljivanja. Pri tome nećemo stalno isticati da je riječ o konceptima Verkovićevih izvještaja, ukoliko to ne bude doista potrebno. Nazivat ćemo ih jednostavno »izvještaji«.

Arnaudov, 298—299. Izvještaj datiran »Fanar 3 Sept. 1862«. Iz sadržaja se jasno vidi da je to Verkovićev izvještaj o upravo izvršenom putovanju po Makedoniji. Napisan je u Serezu 3. IX 1862.

Arnaudov, 299 (1). Izvještaj ima samo Verkovićev redni br. 13. Arnaudov smatra da potječe iz 1862. To je zapravo koncept drugog dijela Verkovićeva izvještaja od 1. XI 1871 (13), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.²¹ Međutim, ni taj dio nije u cijelosti objavljen. Nedostaje pasus o upravi i članstvu grkomskog društva »Silogos«, kao i pasus u kojem je Verković objasnio kako je došao do podataka o tom društvu. U prvom dijelu koji je opsežniji od objavljenog drugog dijela, Verković opširno prenosi sadržaj razgovora s četvoricom bugarskih trgovaca u kojem su oni iznijeli negativno mišljenje o svojim političkim vođama i svojoj inteligenciji.

Arnaudov, 300 (2). Izvještaj datiran »Dup. 23 Nov. 861«, br. 14. To je čini se, koncept zadnjeg dijela Verkovićeva izvještaja od 23. XI 1871 (14), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.²² Prve dvije rečenice na početku objavljenog koncepta, kao i prva rečenica posljednjeg pasusa u njemu, sadržajno, ali ne i doslovno, odgovaraju originalu, dok ostalog teksta objavljenog koncepta od nekoliko rečenica nema u originalu. Međutim, po sadržaju se i one uklapaju u tekst originala, jer je riječ o školovanju nekih makedonskih mladića. Čini se da je Verković kod pisanja originala izvještaja na tom mjestu preformulirao sadržaj koncepta. U neobjavljenom dijelu izvještaja, koji je

²⁰ Dokumenti za b'lgarskoto v'zražđane ot arhivata na Stefan I. Verković 1860—1893 (dalje Dokumenti), Sofija 1969, str. 660.

²¹ AIIS, JR, XII/4/161.

²² Isto, XII/4/164.

veći od objavljenog, dao je podatke o nekim akcijama sereskog društva »Silogos« i o njegovim nastojanjima da pridobije Makedonce.

Arnaudov, 300 (3). Izvještaj ima samo redni br. 19. U njemu je Verković obavijestio poglavare da je D[imitar] G[eorgiev] M[akedonski], tj. Dimitar Pop Georgiev Berovski, »pet dana pred Božić« stigao iz Beograda k njemu u Serez i da je nakon dva dana produžio kući. Iz sačuvanih pisama vidimo, pak, da je Berovski iz Beograda u oktobru 1865. molio Verkovića da mu posudi novac za povratak kući u Makedoniju i da se Verković od kuće u Berovu javio u februaru 1866. godine.²³ Iz toga proizlazi da je Berovski u Serez doputovao prije Božića 1865.^{23a} Prema tome, ovaj je izvještaj Verković najvjerojatnije napisao na samom kraju 1865, na što ukazuje i njegov visoki redni broj.

Arnaudov, 300 (4). Izvještaj ima samo redni br. 26. Arnaudov ga je smjestio u g. 1863. iako dva podatka iz tog izvještaja dokazuju da on potječe iz 1864. Verković na kraju izvještaja spominje učenika koga je »prošle godine« bio uputio na školovanje J. Šafariku u Beograd i moli da mu se dade stipendija. Svakako je riječ o Steriji Vodenliji. Njega je u ljeto 1863. bio prihvatio Šafarik, o čemu je on tada pisao Verkoviću.²⁴ U izvještaju je Verković naveo i to kako kod Turaka postoji mišljenje da bi srpski knez Mihailo trebao, poput rumunjskog kneza Kuze, posjetiti sultana zbog rješavanja spornih pitanja. Poznato je, pak, da je knez Kuza bio u Carigradu u junu 1864.²⁵ Iz toga slijedi da je ovaj izvještaj napisan najranije ljeti 1864.

Arnaudov, 300—301 (5). Izvještaj datiran »Beč, 5 Maja«, br. 22. U njemu se govori o sakupljanju vojske u Debru radi odlaska na granicu Srbije. Možda se taj podatak može povezati s turskim vojnim pripremanjima u proljeće 1864. kada je kod Turaka postojala bojazan od napada Srbije i Rumunjske.²⁶ U prilog mišljenju da je taj izvještaj iz maja 1864. govori i njegov redni broj. Tako velik redni broj nije mogao postojati u maju 1863. jer je Verković svoje izvještaje počeo slati tek u ljetu 1862. niti u maju 1865. i kasnijih godina, jer su u tim godinama redni brojevi svake godine počinjali ispočetka. Po svemu se čini da je to izvještaj od 5. V 1864 (22).

Arnaudov, 301 (6). Izvještaj ima samo redni br. 29. U njemu je Verković potvrdio da je prije 15 dana primio plaću za posljednji kvartal te godine. Budući da je tada računaska godina u Srbiji počinjala 1. novembra,²⁷ Verković je tu plaću mogao dobiti između augusta i oktobra 1864. U izvještaju je svoje pretpostavljene obavijestio i o tome da knjige još nisu stigle, što je naveo i u spomenutom izvještaju br. 26, za koji smo na osnovu drugih podataka utvrdili da potječe najranije iz ljeta 1864. Prema tome, čini se, da taj izvještaj s obzirom na njegov redni broj potječe iz jeseni ili zime 1864.

²³ Dokumenti, 189—190 (149), 209—210 (162).

^{23a} v. Poplazarov, n. dj., 173.

²⁴ Arnaudov, n. dj., 265 (27), 266 (29).

²⁵ Gr. Jakšić-Vučković, Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila, Beograd 1963, 197.

²⁶ Isto, 194—195.

²⁷ Arnaudov, n. dj., 324 (7).

Arnaudov, 301 (7). Izvještaj datiran »Beč 28. Ja. 1858«. To je koncept manjeg odlomka iz Verkovićeve izvještaja od 28. I 1869 (2), čiji je original sačuvan u papirima J. Ristića.²⁸ U tom izvještaju, od kojeg je objavljen samo njegov kraj, Verković je opširno obavijestio o pobuni u debarskom kraju.

Arnaudov, 301 (8). Izvještaj datiran »856«, br. 1. Arnaudov ga je smjestio u g. 1864. U njemu je Verković izvijestio na koji je način podijelio dobivene crkvene knjige i bukvarne. Priložio je i potvrdu kukuške općine o primljenim bukvarima, a najavio je da će drugi put poslati i potvrdu nevropkopske općine. Čini se da tu potvrdu nije ni kasnije poslao, te je zato pismo nevropkopske općine od 3. XII 1864. u kojem je ona potvrdila primitak 200 bukvara ostalo među Verkovićevim papirima.²⁹ Na temelju datuma tog pisma iz Nevrokopa proizlazi da je Verković dobivene knjige podijelio pred kraj 1864. Sam je, pak, izvještaj, budući da nosi redni broj 1 i da je u njemu Verković potvrdio kako je »pre tri dana« primio iz Beograda uputstvo br. 1, vjerojatno napisan na početku 1865. U ovom slučaju mora da je Verković kod anti-datiranja samo zamijenio mjesta dvaju posljednjih brojeva na 1865. godinu.

Arnaudov, 301—302 (9). Izvještaj datiran »Fanar, 21 Aprila 1864«, br. 21. Izvještaj je potpisan Verkovićevim konspirativnim imenom Vlašić, a Fanar je bila šifra za Serez. To upućuje na zaključak da je Verković ostavio na njemu sve podatke koje je naveo na svom izvještaju od 21. IV 1864 (21), s time što su na originalu oni bili napisani numeričkom šifrom. Da izvještaj nije anti-datiran, tj. da ne potječe iz 1874. ili neke druge godine, vidimo iz Verkovićeve vijesti da je dotadašnji zamjenik mitropolita u Melniku, episkop Prokopije, imenovan za hercegovačkog mitropolita. Prokopije mora da je postavljen za hercegovačkog mitropolita upravo 1864. jer znamo da se već 1865. nalazio u Mostaru.³⁰

Arnaudov, 302 (10). Izvještaj ima samo redni br. 2. Arnaudov smatra da potječe iz 1866. Međutim, čini se da on potječe s početka 1867. U prilog tome govore neke vijesti koje se u njemu spominju. Informacija da grkomani u Serezu svake noći održavaju tajne sastanke na kojima se dogovaraju kako bi, uz Tesaliju i Epir, i Makedoniju pridružili Grčkoj i da razmišljaju o iskravanju (grčkih) ustanika na Halkidiku, očito je nastavak informacije koju je Verković dao u izvještaju od 3. I 1867 (1) koji je Arnaudov objavio neposredno nakon ovog izvještaja. Verković je tada obavijestio pretpostavljene i o svojim nastojanjima da pronađe povjerljivog čovjeka u Albaniji. To se poklapa s pokušajima Srbije na kraju 1866. i na početku 1867. da uspostave suradnju s Albancima.³¹ U izvještaju je Verković također naveo kako je prije pet dana primio pismo od Kov[ačevskog] u kojem ga je taj obavijestio da »zbog neki seoski poslova« nije mogao doći u Serez. Pismo takvog sadržaja učitelj N. Kovačevski je 17. I 1867. poslao Verkoviću iz Nevrokopa.³² Sve to pokazuje da je taj izvještaj napisan u drugoj polovini januara 1867.

²⁸ AHS, JR, XII/5/270.

²⁹ Dokumenti, 140—141 (108).

³⁰ Isto, 284, bilj. 6.

³¹ Jakšić-Vučković, n. dj., 339—341.

³² Dokumenti, 262—263 (206).

Arnaudov, 302—304 (11, 12). Izvještaj datiran »Par. 3 Jan 86«, br. 1. Njemu, po Arnaudovu, pripada i jedan kratki dodatak koji je on objavio nakon izvještaja. Arnaudov je s pravom ovaj izvještaj smjestio u januar 1867, jer je to izvještaj od 3. I 1867 (1). Na to ukazuju dva podataka iz tog izvještaja. Prvo, Verković je obavijestio svoje pretpostavljene da je Tesalija »sva u plamenu« i da se priprema iskrcavanje velikog odreda grčko-talijanskih ustanika na Halkidiku. Ta se vijest poklapa s pojavom manjih bunâ u Epiru i Tesaliji u decembru 1866. kojima su se pridružili dobrovoljci iz Grčke. To je u stvari bilo proširenje ustanka na Kreti koji je planuo u ljetu 1866.³³ Drugo, Verković je svoje pretpostavljene također upoznao kako se već tri mjeseca dopisuje s O[cem] P[avelom]. Riječ je o interesantnoj prijepisci između Verkovića i đakona Pavela, službenika ruskog konzulata u Solunu, koja je započela negdje u oktobru 1866. Za tri mjeseca, tj. do početka januara 1867, Verković je primio devet pisama od đakona Pavela, koja su i objavljena.³⁴

Arnaudov, 305 (13). Izvještaj ima samo redni broj 11. Arnaudov smatra da on potječe iz aprila 1868. U njemu je Verković referirao o razgovoru koji je vodio s grčkim konzulom u Serezu prilikom čestitanja Uskrsa. Konzul ga je tada obavijestio da je Srbija predložila Grčkoj savez protiv Turske, a da je grčka vlada odgovorila kako Grčka nije za to još pripremljena, ali da će o tome još razmisliti. Prema danu kada je taj razgovor vođen, izvještaj je pisan u aprilu ili na početku maja, ali po navedenom sadržaju razgovora izvještaj ne potječe iz 1868. jer je još 14/26. augusta 1867. bio sklopljen savez između Srbije i Grčke. Konzulova informacija svakako se odnosi na neuspjeli pokušaj pregovora Srbije s Grčkom od januara do aprila 1867, a ne na onaj iz 1866.³⁵ U prilog zaključku da je razgovor vođen upravo na Uskrs 1867, govore i neke druge pojedinosti iz tog razgovora. U njemu je bilo riječi i »o napuštanju srpskih gradova od Turske i o grčkom ustanku na Kreti«. Do ustanka na Kreti je došlo u ljetu 1866, te on nije mogao biti predmet razgovora u proljeće te godine. Koraci, pak, za povlačenje turskih posada iz utvrđenja u Srbiji poduzeti su od strane Srbije u Carigradu u novembru 1866, ali do napuštanja utvrđenja došlo je tek na osnovu sultanove naredbe od 30. III/11. IV 1867. što je i izvršeno do 24. IV/6. V 1867.³⁶ Verković je vjerovatno upravo u to vrijeme i imao razgovor s grčkim konzulom.

Arnaudov, 305 (14). Izvještaj ima samo redni br. 1. Zbog kratkoće teksta ne može se s tačnošću odrediti od kada izvještaj potječe.

Arnaudov, 305 (15). Izvještaj datiran »Beč, 20 Marta 868«, br. 3. Sudeći po podacima o sakupljanju mladića za vojnu školu u Beogradu, Verković koncept ovog izvještaja nije antidatirao, te on potječe od 20. III 1868 (3). U njemu je Verković informirao svoje poglavare da ga je prije nekoliko dana »obrazovani i pouzdani prijatelj iz Dup[nice]« obavijestio da će nastojati pronaći mladiće (za vojnu školu u Beogradu), iako su mladići kakvi se traže rijetki u tom kraju. Prijatelj ga je obavijestio i o mobilizaciji turske vojske u njego-

³³ Jakšić-Vučković, n. dj., 288, 317—318.

³⁴ Dokumenti, 234—262 (181—183, 186, 187, 189, 193—195).

³⁵ v. Jakšić-Vučković, n. dj., 246—258, 287—293, 315—330, 387—395.

³⁶ v. Isto, 288, 302, 373—395.

vom okrugu. Sve te vijesti nalazimo u pismu koje je Verkoviću iz Dupnice bio uputio 16. II 1868. njegov suradnik učitelj Dimitar Biserov.³⁷ To neposredno upućuje na vrijeme nastanka ovog Verkovićevog izvještaja.

Arnaudov, 306 (16). Izvještaj ima samo redni br. 4. U njemu Verković obavještava svoje poglavare da je za vojnu školu u Beogradu pronašao Hr. Aleks., tj. Hrista Aleksijeva, učitelja iz Radovišta. Također ih je obavijestio što mu je Aleksijev pisao u pogledu pronalazjenja drugih mladića za tu školu, kao i o teškoćama za njegov odlazak u Srbiju zajedno s još jednim mladićem. Neke od tih navoda nalazimo u pismu koje je Aleksijev pisao u Radovišu 22. III 1868.³⁸ Budući da je malo prije spomenuti Verkovićev izvještaj br. 3 napisan 20. III 1868, ovaj izvještaj br. 4 vjerojatno potječe iz aprila 1868. Da je pisan kasnije, Verković bi u njemu upoznao svoje pretpostavljene i o onome što mu je 2. V 1868. Aleksijev javio.³⁹

Arnaudov, 306 (17). Izvještaj datiran »Ser. 13 Feb. 1868«, br. 2. Iz sadržaja se vidi (riječ je o mladićima koje je Verković trebao pronaći i odmah poslati u Srbiju) da Verković na konceptu tog izvještaja nije promijenio godinu i da je to zaista izvještaj od 13. II 1868 (2).

Arnaudov, 306—307 (18). Izvještaj datiran »Beč, 14 Maj 1859«. Arnaudov smatra da potječe iz maja 1868. godine. Čini se da je to ipak izvještaj od 14. V 1869 (5). To proizlazi ne samo iz činjenice da je Verković obično za deset godina antidatirao svoje izvještaje, već iz ova dva podatka u tom izvještaju. Prvo Verković je obavijestio svoje poglavare da bugarske carigradske novine »od nekog vremena« žestoko kritiziraju što se u Makedoniju šalju srpski učitelji i udžbenici. O tome, pak, bugarske novine nisu mogle pisati u proljeće 1868, jer su se srpski učitelji počeli iz Srbije slati u Makedoniju tek nakon ubijstva kneza Mihaila (29. V 1868) i to u 1868/69. školskoj godini.⁴⁰ Drugo, Verković je u izvještaju naveo da se zbog epidemije morao zajedno s obitelji skloniti u Kavalu. U pismu upućenom, pak, Velimiru Gaju u jesen 1869. Verković se potužio da je u Serezu oko Uskrasa te godine vladala epidemija od koje su i njegova djeca oboljela.⁴¹ Vjerojatno je riječ o istoj epidemiji.

Arnaudov, 307—308 (19). Izvještaj datiran »Beč, 11 Junija 1859«. To je u stvari koncept drugog dijela Verkovićeva izvještaja od 11. VI 1869 (6), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.⁴² Prvi dio ovog koncepta Arnaudov je objavio pod br. 40, misleći da je to posebni izvještaj.

Arnaudov, 308 (20). Izvještaj ima samo Verkovićev redni br. 7. Arnaudov ga je ispravno smjestio u juni 1868. Izvještaj je nesumnjivo napisan na početku juna, jer u njemu Verković javlja da je upravo »doznao za užasnu našu narodnu katastrofu«. To se odnosi na ubijstvo kneza Mihaila 29. V 1868.

³⁷ Dokumenti, 316—317 (255).

³⁸ Isto, 330—332 (267).

³⁹ Isto, 338 (271).

⁴⁰ Doklestić, Srpsko-makedonskite odnosi, 176—210.

⁴¹ Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R 4702 c/2, St. Verković, Serez 20/1. IX 1869.

⁴² AHS, JR, XVII/1/3.

Arnaudov, 308–309 (21). Izvještaj datiran »Beč, 11 Sčju [Sečko] 1858«, br. 3. (Po makedonskom narodnom kalendaru sečko je mjesec februar.) Arnaudov je dobro procijenio da on potječe iz februara 1869. To je u stvari koncept izvještaja od 11. II 1869 (3), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.⁴³ U konceptu nema nekih pojedinosti koje nalazimo u originalu i obrnuto.

Arnaudov, 309–310 (22). Izvještaj datiran »Beč, 19 Ožujka 1859«, br. 4. Arnaudov ga je s pravom smjestio u mart 1869. Da je to izvještaj od 19. III 1869 (4), dokazuje Verkovićev opis jednog događaja koji se, po njegovom sudu, mogao pretvoriti u aferu. Naime, upravo kada je Verkovićev suradnik B[iserov] boravio kod njega u Serezu, pristigao je bio beogradski list »Svetovid« u kojem se nalazio neki članak kompromitirajućeg sadržaja po Biserova. Na to je Biserov u paničnom strahu pobjegao iz Sereza. Iz objavljenih pisama Verkovićeve ostavštine vidi se da je Biserov 1. II 1869. iz Dupnice poručio Verkoviću da će u vrijeme sajma doći u Serez, a 14. III 1869. iz Dupnice mu je s olakšanjem javio da se »čekivana bura nije pojavila«. ⁴⁴ Iz toga se nameće zaključak da se to zbilo 1869.

Arnaudov, 310 (23). Izvještaj datiran »Peštera, 3 Marta«, br. 3.⁴⁵ Arnaudov ga je točno smjestio u mart 1870. To je koncept gotovo čitavog Verkovićevog izvještaja od 3. III 1870 (3), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.⁴⁶ Ispušten je samo četvrti pasus u kojem su navedeni još neki podaci o turskoj vojsci.

Arnaudov, 310–311 (24). Izvještaj ima samo Verkovićev redni br. 8. U objavljenom dijelu izvještaja nema podataka iz kojih bi se moglo preciznije ustanoviti vrijeme njegova nastanka. Budući da se u njemu spominje topčidersko ubijstvo kneza Mihaila, jedino se može zaključiti da je on pisan nakon ljeta 1868.

Arnaudov, 311 (25). Izvještaj datiran »S. 23 Lis[topada] 868«, br. 9. Nesumnjivo je napisan nakon juna 1868, jer se u njemu Verković poziva na instrukcije koje je dobio prije ubijstva kneza Mihaila (29. V 1868). Također je nesumnjivo da je napisan dosta prije februara 1869. To se vidi iz toga što u njemu Verković navodi da se na ovom putu po Melničkoj i Valoviškoj kazni susreo s Dimitrom Pop Georgievom Berovskim koji je u svom pismu upućenom Verkoviću 21. II 1869. izrazio žaljenje što se nakon susreta u nekom melničkom selu oni nisu više sastali.⁴⁷ Iz toga proizlazi da je Verković na konceptu ovog izvještaja napisao točnu godinu i da on potječe od 23. X 1868 (9).

Arnaudov, 311 (26). Izvještaj ima samo redni br. 3. Verković je u njemu naveo da u prilogu dostavlja dva posljednja pisma o[ca] P[avela] u

⁴³ Isto, XII/5/272.

⁴⁴ Dokumenti, 371 (297), 377 (303). — Pretpostavka priređivača tih pisama iz Verkovićeve ostavštine da u pismu Biserova od 14. III 1869, »bura« znači da je on bio teško bolestan (Isto, 377, bilj. 1), ne može se prihvatiti.

⁴⁵ Taj Verkovićev izvještaj objavila je i A. Rajkova, Dokumenti za nacionalnoosvoboditelnoto dviženie v Makedonija prez 70-te godini na XIX v., Istoriski pregled XXIV/1, Sofija 1968, 128 (1).

⁴⁶ AHS, JR, XII/5/283.

⁴⁷ Dokumenti, 375 (302).

kojima ga on poziva da dođe u Solun na dogovor, jer se predviđalo da Verković postane ruski konzularni agent u Serezu. Vjerojatno je riječ o pismima đakona Pavela od 23. XII 1866. i 10. I 1867.⁴⁸ U ranije spomenutom izvještaju od 3. I 1867 (I) Verković je, kao što znamo, bio upoznao svoje pretpostavljene da se već tri mjeseca dopisuje s đakonom Pavelom,⁴⁹ dok ih je u izvještaju br. 5, koji je Arnaudov objavio neposredno nakon ovog izvještaja, obavijestio o svom boravku u Solunu, gdje je, kao što ćemo vidjeti, bio sredinom februara 1867, a možda i ranije. Iz toga slijedi da je izvještaj br. 3 napisan po svojoj prilici potkraj januara 1867.

Arnaudov, 312 (27). Izvještaj ima samo redni br. 5. U njemu je Verković, dva dana poslije povratka iz Soluna, referirao o razgovoru koji je imao s tamošnjim ruskim konzulom. Ne znamo, međutim, točan dan Verkovićeve povratka iz Soluna. Poznato je jedino da je on u Solunu bio 15. februara 1867, jer je tog dana napisao izjavu dvojice prvaka iz Nevrokopa o razlozima njihova prelaska na unijatstvo.⁵⁰ Također nam je poznato da je Verković svoje referiranje o razgovoru s ruskim konzulom u Solunu nastavio u slijedećem izvještaju br. 6 od 1. III 1867, koji je Arnaudov objavio odmah nakon ovog izvještaja. Iz toga proizlazi da je izvještaj br. 5 Verković napisao negdje u drugoj polovini februara 1867.

Arnaudov, 312 (28). Izvještaj ima samo redni br. 6. To je koncept izvještaja od 1. III 1867 (6), čiji se original nalazi u fondu Ilije Garašanina, ali je mjestimično oštećen.⁵¹ U tom je izvještaju, kako smo prije naveli, Verković nastavio izlagati sadržaj svog razgovora s ruskim konzulom Lagovskim u Solunu, o čemu je počeo referirati u izvještaju br. 5.

Arnaudov, 313 (29). Izvještaj ima samo redni br. 9. U njemu Verković navodi da je »otac Pavle« došao u sukob s ruskim konzulom u Solunu i da se preselio u Carigrad. U jednom pismu od 7. II 1867. đakon Pavel je naveo kako namjerava uskoro otići u Carigrad, odakle se on, koji je u međuvremenu postao jerođakon, javio Verkoviću 30. III 1867.⁵² Iz toga se može zaključiti da taj izvještaj potječe iz 1867. Na osnovu rednog broja, čini se, da je napisan u aprilu te godine.

Arnaudov, 313 (30). Izvještaj datiran »Ser. 26 Pros[inca]«, br. 18. Sudeći po podatku da je nakon stanovite pauze Verković dobio pismo od »oca Pavla«, koji želi s njim nastaviti korespondenciju, čini se da je to izvještaj od 26. XII 1867 (18). To pismo jerođakona Pavela nije sačuvano, odnosno objavljeno, ali se iz njegova pisma upućenog Verkoviću 23. I 1868. vidi da je ono odgovor

⁴⁸ Isto, 246—247 (194), 262 (205).

⁴⁹ Arnaudov, n. dj., 304 (11).

⁵⁰ Dokumenti, 270—271 (214).

⁵¹ Arhiva SR Srbije, Fond Ilije Garašanina (dalje AS, IG), 1659.

⁵² Dokumenti... na Verković, 265—266 (210), 302 (243). — Da je drugo od ta dva pisma jerođakon Pavel napisao 30. III 1867, utvrdili smo na osnovu njegova kazivanja da je knez Mihailo »danas otišao« iz Carigrada. To je bilo 30. III/11. IV 1867 (v. Jakšić-Vučković, n. dj., 373).

na prethodno Verkovićevo pismo,⁵³ koje mora da je uslijedilo nakon pisma jerođakona Pavela što Verković spominje u ovom izvještaju.

Arnaudov, 313—314 (31). Izvještaj datiran »Lipsija 10. Fevr. 860«, br. 2. Arnaudov ga je s pravom smjestio u 1870. U izvještaju Verković navodi da je dan ranije primio pismo od vođa antipatrijaršijskog pokreta »ove strane« u kojem ga oni obavještavaju da će za desetak dana biti završeno sakupljanje potpisa u svim selima S[ereske], M[elničke] i Dramske eparhije. Te vijesti nalazimo u pismu Georgija Ivanova i Dimka Hadžiivanova iz sela Gorno Brodi od 9. II 1870.⁵⁴ Prema tome, to je Verkovićev izvještaj od 10. 1870 (2).

Arnaudov, 314 (32). Izvještaj ima samo redni br. 25. Na kraju izvještaja Verković je obavijestio svoje poglavare da se moraju čuvati »kao od zmiје H. Đorđa i njegova brata H. Riste jer su oni krivi što je H. Lazaro doznao da na mene dolaze slavenske knjige«. Riječ je o jednom od braće Hadži Lazova, bogatih makedonskih trgovaca u Serezu i Solunu, koji su bili progrčki nastrojeni. S njihove je strane, kako se vidi iz pisama K. Dinkova iz Soluna od 21. IX 1864, Verković tada imao neke neprilike.⁵⁵ Ukoliko je riječ o istoj stvari, ovaj bi izvještaj mogao biti iz 1864. S obzirom da je već ranije spomenuti izvještaj s rednim br. 22 bio iz početka maja 1864,⁵⁶ ovaj bi izvještaj s br. 25 mogao biti negdje iz ljeta 1864.

Arnaudov, 314—315 (33). Izvještaj datiran »Ohr. 2 Dek. 859«, br. 14. U njemu Verković spominje usluge koje je od njega tražio »Bugarski narodni Sinod« iz Carigrada u vezi sa sakupljanjem potpisa u Dr[amskoj], Ser[eskoj] i Melničkoj eparhiji za otcjepljenje od Carigradske patrijaršije. Pismo s tim sadržajem uputili su Verkoviću 1. X 1869, iz Carigrada dr Čomakov i predsjednik Arhijerejskog bugarskog sabora Ilarion Lovčanski.⁵⁷ Iz toga se može zaključiti da je to izvještaj od 2. XII 1869 (14).

Arnaudov, 315 (34). Izvještaj ima samo redni br. 17. Budući da je to samo manji odlomak iz nekog izvještaja, ne može se točno utvrditi vrijeme njegova nastanka.

Arnaudov, 315—316 (35). Izvještaj datiran »Ser. 5. Maja 870«, br. 6. Napisan je kao pismo nekom prijatelju. Za razliku od ostalih, taj izvještaj, kao i još jedan drugi, započinje s »Mili prijatelju!«. Na konceptu izvještaja Verković je očito ostavio ispravne podatke o mjestu i vremenu njegova pisanja, s obzirom da je u njemu izložio razgovor s turskim pašom u Serezu. Paša je tada obavijestio Verkovića da su ga sereski grkomani oklevetali kako je on »tajna panslavistička Propaganda«. To je svakako izvještaj od 5. V 1870 (6).

Arnaudov, 316 (36). Izvještaj datiran »Kov. 22 Pros[inca] 860«, br. 18. Arnaudov ga je pogrešno smjestio u g. 1871. To je zapravo koncept Verkovićeve izvještaja od 21. XII 1870 (18), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.⁵⁸ U

⁵³ v. Dokumenti, 309—310 (249).

⁵⁴ Isto, 419—420 (336).

⁵⁵ Isto, 126 (93).

⁵⁶ Arnaudov, n. dj., 300—301 (5).

⁵⁷ Dokumenti, 394—395 (316).

⁵⁸ AIIS, JR, XII/4/139.

konceptu nalazimo nekoliko redaka kojih nema u originalu. U konceptu, za razliku od originala, ima, međutim, i nekih sitnijih propusta i nekih nejasnoća u tekstu, a nedostaje i nekoliko rečenica koje postoje u originalu.

Arnaudov, 317 (37). Izvještaj datiran »Zagreb 26 Ja. 1861«, 1. Arnaudov ga je pogrešno smjestio u g. 1872. To je u stvari koncept samo jednog dijela Verkovićeve izvještaja od 26. I 1871 (1), čij. se original nalazi u papirima J. Ristića.⁵⁹ U konceptu su na četiri mjesta izvršena kraćenja od kojih su prva tri označena točkicama. Na prva dva mjesta u konceptu nedostaju Verkovićeve vijesti o turskoj vojsci. Na trećem mjestu nema Verkovićeve opširnog obavještenja o posjeti dvojice njegovih povjerenika, jednog iz kresnenskog, a drugog iz čustendilskog kraja, koji su se došli raspitati da li će uskoro biti rata s Turskom. Oni su tada obavijestili Verkovića da se u njihovim krajevima, zbog nedostatka oružja i municije, ne može podići opći ustanak, već bi se mogle osnovati pojedine čete, a da će se narod, čim se srpska vojska približi, masovno njoj pridružiti. Na četvrtom mjestu, i to na samom kraju izvještaja, nema Verkovićeve objašnjenja da u prilogu šalje izvještaje koje je austrijski vicekonzul u Serezu podnio svojoj vladi. U njima je dat pregled o trgovini u Serezu i neki statistički podaci o agraru u Sereškom sandžaku.⁶⁰

Arnaudov, 317—318 (38). Izvještaj datiran »Oroslovci 31 Sječnja 872«, br. 2. Arnaudov ga je pogrešno smjestio u septembar 1872. To je koncept jednog dijela Verkovićeve izvještaja od 31. I 1872 (2), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.⁶¹ U objavljenom konceptu nedostaju dva veća pasusa. U prvom dijelu koncepta nedostaje izvod iz pisma koje je Verković primio od nekog njegovog »dobrog prijatelja« a u kojem je riječ o grčkim školama i djelovanju društva »Silogos«. Na kraju objavljenog koncepta ne nalazimo u cijelosti Verkovićeve molbu da se neke srpske novine pošalju za nekog njegova prijatelja koji ih traži, kao ni Verkovićeve prijedlog kako da se te novine pošalju. U originalu, pak, nedostaje nekoliko rečenica koje se nalaze u konceptu.

Arnaudov, 318—319 (39). Izvještaj datiran »Lond. 11 Travnja 862«, br. 5. Arnaudov s pravom smatra da on potječe iz 1872. U prilog tome govore ovi podaci: Pravdajući se da svakih 15 dana ne može slati izvještaje, Verković je objasnio da je dosta vremena izgubio tražeći razne trgovce na posljednjem velikom sajmu u Serezu i razgovarajući s njima. Sve što je tada doznao unio je u posljednji izvještaj, a to nisu bile »ni najmanje prijatne« vijesti. Po svemu sudeći, to se odnosi na vijesti iz Verkovićeve izvještaja od 21. III 1872 (4). U njemu je on naveo kako je za posljednjeg velikog sajma ustanovio da su mu Carigradski Bugari nenadano »okrenuli leđa«, jer su ga »neki veoma ocrnili« kod njih, i da je upravo u Serezu stigao »jedan agent Carigradskih Bugara« da bi suzbio i onemogućio njegovo djelovanje.⁶² U izvještaju od 11. aprila Verković već javlja da je uspio saznati tko ga je oklevetao

⁵⁹ Isto, XII/4/143.

⁶⁰ Isto, XII/4/140. 141.

⁶¹ Isto, XII/5/311.

⁶² Isto, XII/4/174; Rajkova, n. dj., 129—130 (2).

i da »Agenat B[ugarski] još ništa nije učinio«. Te vijesti dokazuju da je to izvještaj od 11. IV 1872 (5) i da je uslijedio nakon izvještaja od 21. III 1872 (4).

Arnaudov, 319 (40). Izvještaj ima samo redni br. 6. To je u stvari koncept prvog dijela Verkovićeve izvještaja od 11. VI 1869 (6) čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.⁶³ Koncept drugog dijela ovog izvještaja Arnaudov je objavio, kao što smo već ustanovili, pod brojem 19 jer je smatrao da je to poseban izvještaj.

Arnaudov, 319—320 (41). Izvještaj datiran »Zagreb 16 Kolov[oz]a 1861«, br. 10. To je koncept većeg dijela Verkovićeve izvještaja od 16. VII 1871 (10), čiji se original nalazi u papirima J. Ristića.⁶⁴ U objavljenom tekstu koncepta neke su pojedinosti pogrešno napisane, što se vidi iz usporedbe s originalom. Nadalje, na dva mjesta nedostaje po jedan dio teksta u usporedbi s originalom. Na početku koncepta ne nalazimo Verkovićevo saopćenje da je razgovarao s plovdivskim knjižarom D. Mančevom, koji namjerava u Bitolju, Prilepu, Velesu i drugim gradovima zapadne Makedonije otvoriti svoje knjižare. Njih »ste vi trebali odavno da ste podigli«, poručio je tada Verković svojim poglavarima. Tek nakon toga opširno je izložio sadržaj njihova razgovora koji je i objavljen u konceptu izvještaja bez oznake s kim je vođen. Na kraju izvještaja ne nalazimo, pak, Verkovićevo obavještenje o sakupljanju turske vojske, kao i o molbi jednog učitelja iz nekog sela u dramskom kraju da mu se šalju srpske novine. Verković je tu molbu iz političkih razloga i preporučio.

Arnaudov, 320 (42). Izvještaj je bez datuma i rednog broja. To je u stvari manji dio nekog Verkovićeve izvještaja. S obzirom na to da se u njemu spominje »veliko nepovjerenje Bugara prema Srbima«, jedino možemo zaključiti da je taj izvještaj napisan poslije 1868.

Arnaudov, 321 (43). Izvještaj datiran »Šum. 7 Dek. 861«, br. 15. U izvještaju je Verković naveo da već četiri godine traži mecenu za tiskanje »rodopskih pjesama«. Po tom se podatku čini da taj izvještaj potječe od 7. XII 1871 (15).

•

Iz naprijed izvršene analize objavljenih konceptata Verkovićeve izvještaja iz Sereza slijedi da su u svemu objavljena 42 koncepta i da su od 11 konceptata utvrđeni originali. Iz usporedbe tih jedanaest konceptata s originalima vidi se da većina konceptata nije u cijelosti objavljena, da su neki od njih objavljeni samo manjim dijelom i da se na nekim mjestima objavljeni tekst koncepta donekle razlikuje od originala. Usporedba s originalima pokazuje još i to da u objavljenim konceptima ima dosta propusta i zbog loše pročitano g teksta. Ta usporedba, također, pokazuje da su u originalima jasna sva ona mjesta koja priređivač u konceptima nije uspio pročitati, te ih je u objavljenom tekstu obilježio s tri točkice. Neki od tih propusta i nedostataka mijenjaju čak i smisao pojedinih dijelova nekih izvještaja.

⁶³ AHS, JR, XVII/1/3.

⁶⁴ Isto, XVII/1/17.

Prethodna analiza omogućila je da ustanovimo i što točnije vrijeme nastanka većine objavljenih koncepata, a to ne samo svih onih čije smo originale uspjeli pronaći, već i gotovo svih onih čije originale ne posjedujemo. Na osnovu toga možemo izraditi i kronološki redosljed objavljenih koncepata. S obzirom na propuste i nedostatke koji postoje u objavljenim konceptima i na razlike između objavljenih koncepata i originala, za sve koncepte čije smo originale identificirali u kronološkom će redosljedu biti data i signatura njihovog originala, kako bi istraživači mogli raditi po originalu i usporediti ih s njihovim konceptima. Kronološki redosljed objavljenih koncepata Verkovićevih izvještaja izgleda najvjerojatnije ovako:

3.	IX	1862	—	Arnaudov, 298—299.
21.	IV	1864	(21)	— Ar., 301—302 (9).
5.	V	[1864]	(22)	— Ar., 300—301 (5).
		[1864]	(25)	— Ar., 314 (32).
		[1864]	(26)	— Ar., 301 (4).
		[1864]	(29)	— Ar., 301 (6).
	[I]	[1865]	(1)	— Ar., 301 (8).
	[XII]	[1865]	(19)	— Ar., 300 (3).
3.	I	[1867]	(1)	— Ar., 302—304 (11, 12).
	[I]	[1867]	(2)	— Ar., 302 (10).
	[I]	[1867]	(3)	— Ar., 311 (26).
	[II]	[1867]	(5)	— Ar., 312 (27).
1.	III	1867	(6)	— Ar., 312 (28); AS, IG, 1659.
	[IV]	[1867]	(9)	— Ar., 313 (29).
	[V]	[1867]	(11)	— Ar., 305 (13).
26.	XII	[1867]	(18)	— Ar., 313 (30).
13.	II	1868	(2)	— Ar., 306 (17).
20.	III	1868	(3)	— Ar., 305 (15)
	[IV]	[1868]	(4)	— Ar., 306 (16).
	[VI]	[1868]	(7)	— Ar., 308 (20).
23.	X	1868	(9)	— Ar., 311 (25).
28.	I	1869	(2)	— Ar., 301 (7); AIIS, JR, XII/5/270.
11.	II	1869	(3)	— Ar., 308—309 (21); AIIS, JR, XII/5/272.
19.	III	[1869]	(4)	— Ar., 309—310 (22).
14.	V	[1869]	[(5)]	— Ar., 306—307 (18)
11.	VI	1869	(6)	— Ar., 319 (40) i 307—308 (19); AIIS, JR, XVII/1/3.
2.	XII	[1869]	(14)	— Ar., 314—315 (33).
10.	II	[1870]	(2)	— Ar., 313—314 (31).
3.	III	1870	(3)	— Ar., 310 (23); AIIS, JR, XII/5/283.
5.	V	1870	(6)	— Ar., 315—316 (35).
21.	XII	1870	(18)	— Ar., 316 (36); AIIS, JR, XII/4/139
26.	I	1871	(1)	— Ar., 317 (37); AIIS, JR, XII/4/143.
16.	VIII	1871	(10)	— Ar., 319—320 (41); AIIS, JR XVII/1/17.
1.	XI	1871	(13)	— Ar., 299 (1); AIIS, JR, XII/4/161.
23.	XI	1871	(14)	— Ar., 300 (2); AIIS, JR, XII/4/164.
7.	XII	[1871]	(15)	— Ar., 321 (43).
31.	I	1872	(2)	— Ar., 317—318 (38); AIIS, JR, XII/5/311.
11.	IV	[1872]	(5)	— Ar., 318—319 (39).
	?			— Ar., 305 (14).

- ? — Ar., 310—311 (24).
? — Ar., 315 (34).
? — Ar., 320 (42).

*

Verkovićevim političkim radom u Makedoniji, kao i radom ostalih poverjenika u Turskoj, rukovodio je posebni odbor u Beogradu. Duži niz godina Verkovićev neposredni pretpostavljeni bio je Atanasije Nikolić. Njega je u proljeće 1872. zamijenio Nićifor Dučić.⁶⁵ Nikić je Verkoviću povremeno slao uputstva za rad. Čini se da je Verković dobivao u Serezu u prosjeku oko 5 do 6 uputstava godišnje. Nakon što je Dučić postao Verkovićev pretpostavljeni, on je prestao slati uputstva i slao je Verkoviću samo plaću.⁶⁶

Uputstva su u Beogradu najprije pisana u konceptu. Od njih smo pronašli samo dva, oba iz 1869, a nalaze se u Arhivu Istorijskog instituta Srbije u fondu Jovana Ristića.⁶⁷

Među Verkovićevim papirima u Sofiji sačuvan je mnogo veći broj uputstava koja je on u Serezu dobio iz Srbije. »Najinteresantnija« od njih objavio je »u cijelosti ili izvatku« M. Arnaudov pod naslovom: »Pisma misije u Beogradu Verkoviću (1862—1872)«. Objavio ih je u istoj knjizi gdje i Verkovićeve izvještaje. U posebnom poglavlju, pod naslovom »Uputstva Verkoviću od centrale tajne propagande (1862)«, objavio je uputstvo koje je Verković 1862. donio sa sobom iz Srbije, a koje je datirao »U Đakovu, 3. Oktobra 859«.⁶⁸

Uputstva su objavljena na originalnom jeziku i pismu, s istim propustima i nedostacima kao i koncepti Verkovićevih izvještaja. I ona su datirana po starom kalendaru.

U svemu je objavljeno 28 uputstava. Gotovo polovina od njih ima samo po nekoliko redaka. Iako je samo kod dva uputstva, kod prvog i petog (5a), označeno točkicama da je nešto teksta ispušteno, nesumnjivo je da i mnoga druga nisu objavljena u cijelosti, već samo u izvodu. Na to nas upućuje ne samo izjava izdavača i dužina oba koncepta koja smo uspjeli pronaći, već i očita fragmentarnost mnogih objavljenih uputstava.

Uputstva su u originalu vjerojatno bila jednim dijelom napisana numeričkom šifrom, poput Verkovićevih izvještaja koje je slao iz Sereza u Beograd, jer su na uputstvu objavljenom pod br. 24 ostali tragovi šifre. Verković ih je po primitku, čini se, dešifrirao i prepisao, zamjenjujući numeričku šifru riječima ili kraticama, upotrebljavajući pri tome iste šifrirane riječi i kratice kao na konceptima svojih izvještaja koje je čuvao kod sebe. Nadalje, u nekima je imena država, naroda, gradova i osoba napisao skraćeno ili ih je zamjenjivao šifriranim riječima. Da bi uputstva učinio što bezopasni-

⁶⁵ V. Vojvodić, Rad Srbije na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini (1868—1873), *Istorijski glasnik* XIII/3—4, Beograd 1960, 21.

⁶⁶ Arnaudov, n. dj., 438—439.

⁶⁷ AIIS, JR, XVII/1/3, Lazar Grujić, Beograd 1. VI 1869 (2); Isto, Beograd 23. VI 1869 (3).

⁶⁸ Arnaudov, n. dj., 295—297, 321—329.

jim po sebe, Verković je prilikom prepisivanja u njima činio i druge zahvate. Potpisivao ih je raznim imenima, a neka je ostavio bez potpisa. Na nekima je, pak, mijenjao godinu u dataciji, a na nekima ju je izostavio.

Arnaudov je uputstva objavio po godinama kako su ona datirana, iako je za neka već na prvi pogled jasno da su antidatirana, u prvom redu ona koja su označena godinom prije početka Verkovićeve političkog rada u Makedoniji 1862. Na uputstvima Arnaudov nije pokušao ustanoviti vrijeme njihova nastanka, kao što je učinio na nekim Verkovićeve izvještajima. Zadovoljio se time što je u prvoj bilješci naveo da je njihova kronologija nesigurna.

Zbog toga je potrebno i kod uputstava koja potječu iz Verkovićeve ostavštine ustanoviti njihovu kronologiju, kao što je to učinjeno kod koncepata Verkovićeve izvještaja. Kod jednog dijela uputstava slatih Verkoviću kronologija se, međutim, neće moći točnije izvršiti jer u njima nema podataka takve prirode na osnovu kojih bi se moglo utvrditi vrijeme njihova nastanka.

Arnaudov, 295—297. Uputstvo datirano »U Đakovu, 3 Oktobra 859«, s naslovom »Nastavlenija za P. Sv. u Carigradu t.e. Dr Cankova« i s potpisom »Vladika Štrossmaer«. Ti su podaci odveli na krivi put prof. Ivana Šišmanova koji je to uputstvo pronašao u Verkovićeve papirima. Zaključak je Šišmanova bio da je biskup Strossmayer 1859. tim uputstvom dao instrukcije bugarskom političaru Draganu Cankovu u Carigradu o organizaciji unijačenja u Makedoniji. To se donekle i podudaralo s djelatnošću Cankova koji se zalagao za uniju s katoličkom crkvom. Cankov je upravo 1859. počeo u Carigradu izdavati list »B'lgarija« uz materijalnu pomoć rimske kurije.⁶⁹ Šišmanov je prilikom boravka u Đakovu 1898. upoznao Strossmayera sa sadržajem ovog uputstva. Strossmayer je, razumljivo, odbio bilo kakvu vezu s tim tekstom.⁷⁰ Da je Šišmanov pažljivije pregledao mnoštvo Verkovićeve papira koje je imao u rukama, pronašao bi jedan Verkovićev dopis upućen St. Stambolovu iz Plovdiva 22. VII 1891. u kojem je Verković objasnio porijeklo uputstva. U tom dopisu Verković je, uz mnogo čega drugog, opisao kako je za svog boravka u Beogradu u proljeću 1862, kada je prihvatio političku misiju u Makedoniji, dobio od At. Nikolića pismena uputstva za rad u Makedoniji. Kako su ta uputstva bila opsežna — bila su uvezana kao posebna knjiga debela »oko dva prsta« — Verković ih nije mogao naučiti napamet već ih je prepisao. Na taj je način Verkovićev prijepis tih uputstava, u opsegu od 13 stranica, došao među Verkovićeve papire gdje ga je Šišmanov i pronašao. Šišmanov je, pak, učinio svoj prijepis tog teksta.⁷¹ Tada je, čini se, riječ uputstvo u naslovu preveo na bugarski, tj. kao »nastavlenija«. Šišmanov je vjerojatno prijepis učinio u namjeri da ga objavi. Od toga je svakako odustao nakon susreta sa Strossmayerom. Jedan dio tog uputstva objavio je tek Arnaudov, zajedno s razrješenjem nekih kratica i šifriranih riječi u bilješkama ispod teksta. Kod toga nije objasnio da li je postojeće interpolacije u tekstu unio Verković da bi se stekao

⁶⁹ v. Istorija na B'lgarija I, Sofija 1954, 349—350.

⁷⁰ Iv. Šišmanov', Vladika Josif' Strossmajer', Spomeni ot' edna lična srešta, B'lgarski pregled' V/6, Sofija 1899, 63—64.

⁷¹ Arnaudov, n. dj., 84, 295 bilj. 33, 469.

dojam da je riječ o unijaćenju ili su to ona »objašnjenja nekih šifriranih i skraćenih riječi« koja je učinio Šišmanov, a koja Arnaudov spominje. Što se tiče zapisanog datuma, jasno je da je Verković ovo uputstvo namjerno antidatirao. Kod toga je, čini se, promijenio ne samo godinu već i mjesec, što na drugim spisima nije običavao raditi. Izgleda da to uputstvo potječe s početka 1862. kada je u Beogradu bilo sastavljeno nekoliko uputstava za tajni politički rad i podizanje ustanka u Turskoj.⁷²

Arnaudov, 321 (1). Uputstvo datirano »24 Apr. 1866«, br. 1. Za ovo uputstvo, kao i za druga koja je Verković dobivao u Serezu, a koja nose datum stariji od 1862, jasno je da su antidatirana, jer je Verković tek u maju 1862. započeo s povjerenim mu političkim zadatkom u Makedoniji. Pitanje je samo za koliko je godina Verković prepravio izvorno napisanu godinu. Koncepte svojih izvještaja, kao što smo utvrdili, uglavnom je antidatirao za deset godina i samo je u dva slučaja antidatirao za jedanest godina. Na sličan je način, iako ne uvijek dosljedno za deset godina, prepravljao i godine na nekim pismima koja je dobivao od svojih znanaca.⁷³ Za deset godina je antidatirao i uputstvo od 1. VI 1869, koje je Arnaudov objavio nakon ovog uputstva, a čiji je koncept sačuvan. Neki nam podaci, kao što ćemo vidjeti, pokazuju da je Verković i neka druga uputstva antidatirao za isti broj godina. Ako je tako postupio i kod ovog uputstva, tada ono potječe od 24. IV 1866.

Arnaudov, 321—322 (2). Uputstvo datirano »Beč 1 Junij 1859«. To je u stvari uputstvo od 1. VI 1869 (2), čiji se koncept nalazi u papirima J. Ristića.⁷⁴ Za razliku od koncepta, neka mjesta u objavljenom uputstvu nisu razumljiva zbog Verkovićevih kratica ili šifriranih riječi, dok na jednom mjestu postoji šupljina jer izdavač nije mogao, kako navodi, zbog nečitkosti pročitati dio teksta.

Arnaudov, 322 (3). Uputstvo datirano »Smirna 20 vartolomej 1860«. »Vartolomej« je izgleda šifra za august kada je praznik sv. Bartolomeja (24. VIII). Taj mjesec je u skladu i s podatkom da je novac poslan Verkoviću za drugo polugodište godine. Što se tiče godine, mora da je iz 1870, jer se u njemu Verkoviću savjetuje da izbije »sebi iz glave pasoš talijanski«. Iz drugih izvora je poznato da je Verković potkraj 1869. bio imenovan za talijanskog vicekonzula u Serezu.⁷⁵ Kako se Porta nije s tim imenovanjem suglasila, Verković je tražio načina da dobije njezin pristanak, ali u tome nije uspio. O tome je obavijestio svoje pretpostavljene u izvještajima od 10. II

⁷² Jakšić-Vučković, n. dj., 130—131.

⁷³ Na oko 27 pisama koja je dobio od raznih osoba iz Makedonije i drugih zemalja, a koja se nalaze među 508 objavljenih pisama upućenih njemu, Verković je prepravio godinu u njihovoj dataciji. Kod toga je polovinu od tih pisama antidatirao za deset godina, dok je ostale antidatirao za dvije, tri, četiri, šest ili sedam godina (Dokumenti, passim).

⁷⁴ AHS, JR, XVII/1/3.

⁷⁵ Arnaudov, n. dj., 274 (65), J. Šafarik, Beograd 15/27 XII 1869; D. Veleva, Arhivniyat fond na Stefan Verković, *Izvestija na naučnija arhiv BAN III*, Sofija 1966, 90.

1870 (2) i od 5. V 1870 (6),⁷⁶ a moguće i u još nekom nesačuvanom izvještaju. Prema tome, to je vjerojatno uputstvo od 20. VIII 1870.

Arnaudov, 322 (4). Uputstvo datirano »Zagreb, 12 Rujna 1860«. Ukoliko je antidatirano za deset godina, to je uputstvo od 12. IX 1870.

Arnaudov, 323 (5a). Uputstvo datirano »U Beogradu d. 7 Julija 1860«. Budući da se u njemu spominje prestolonasljednik, a to je mogao biti samo Milan Obrenović, uputstvo je vjerojatno od 7. VII 1870. U stvari, čini se da je to pismo Janka Šafarika, ali je napisano »po želji Gosp. A[танасија] N[иколіца]«. Verkoviću je sugerirano da ne zaoštava svoju parnicu s Hadži Lazovim. Po sadržaju, iako ne i formalno, to pismo ulazi u uputstva. Iz rednog broja izdavača vidi se da se i on kolebao i da ga je naknadno svrstao u uputstva.

Arnaudov, 323 (5b). Uputstvo datirano »Pariz 28 Nov. 860«. Ukoliko je antidatirano za deset godina, to je uputstvo od 28. XI 1870.

Arnaudov, 323 (6). Uputstvo datirano »U Zagrebu, 8 Januara 1861«. U njemu je, u vezi s posljednjim Verkovićevim izvještajem iz »prošle godine«, objašnjeno zašto je obustavljeno slanje dodatne nagrade od 50 dukata godišnje. Čini se da je to odgovor na Verkovićev izvještaj od 21. XII 1870 (18) u kojem se žalio što mu nije poslata plaća u cijelosti.⁷⁷ Datum i sadržaj navedenog izvještaja ukazuju da je ovo uputstvo od 8. I 1871.

Arnaudov, 324 (7). Uputstvo datirano »Zagr. 30 Kolov[ozaj] 1861«. U njemu se Verkovićev pretpostavljeni osvrće na jedan Verkovićev razgovor o srpsko-bugarskim odnosima, o kojem je Verković referirao u »posljednjem« izvještaju. To se svakako odnosi na Verkovićev izvještaj od 16. VIII 1871 (10) u kojem je saopćio svoj razgovor s knjižarom Draganom Mančevim iz Plovdiva.⁷⁸ Prema tome, ovo uputstvo potječe od 30. VIII 1871.

Arnaudov, 324 (8). Uputstvo datirano »Sov. 25 Sječ[nja] 1862«. Ukoliko je antidatirano za deset godina, to je uputstvo od 25. I 1872.

Arnaudov, 324—325 (9). Uputstvo datirano »Zagreb 7 veljače 1862«. Ukoliko je i ono antidatirano za deset godina, to je uputstvo od 7. II 1872.

Arnaudov, 325 (10). Uputstvo datirano »Hamburg 26 Nadira 1864«. Kako se nadir naziva ona zamišljena točka na nebeskoj sferi koja se nalazi, nasuprot zenitu, na nevidljivoj strani neba, možda je nadir Verkoviću bila šifra za mjesec decembar. U pitanju ostaje još i godina. Ukoliko je točna pretpostavka da je Verković sva uputstva antidatirao za deset godina, u tom bi slučaju ovo uputstvo, kao i sva na kojima je navedena g. 1864, 1865. ili 1866, trebalo potjecati iz 1874, odnosno iz 1875. ili 1876. Međutim, to nije moguće, jer poslije 1872. Verković nije više dobivao uputstva, a od marta 1876. ni plaću iz Srbije. Prema tome, ovo je uputstvo možda napisano 26. XII 1864.

Arnaudov, 325 (11). Uputstvo datirano »31. De 864, Paris«. U njemu je Verkoviću sugerirano da se za pasoš obrati Ris[tiću] u Car[igrad]. Vjero-

⁷⁶ Arnaudov, 313 (31), 315 (35).

⁷⁷ AIIS, XII/4/139; Arnaudov, n. dj., 316 (36).

⁷⁸ AIIS, XVI/1/17.

jatno je ono bilo odgovor na jedan Verkovićeve izvještaj za koji smo na osnovu drugih podataka utvrdili da potječe iz 1864, a u kojem je on tražio od pretpostavljenih da mu izrade francuski pasoš i zaštitu.⁷⁹ Po primitku sugestije da se obrati Ristiću, koji je bio srpski kapućeuhaja u Carigradu od 1861. do 1867,⁸⁰ Verković je, čini se, tako i postupio. U ljeto 1865. — kako je Verković tada javio jedan njegov znanac — Ristić mu je poslao pasoš iz Carigrada.⁸¹ Sve to pokazuje da ovo uputstvo vjerojatno potječe od 31. XII 1864.

Arnaudov, 325 (12). Uputstvo datirano »Beč, 26. Jan. 1866«. Ukoliko godina na njemu nije izmijenjena, to je uputstvo od 26. I 1866.

Arnaudov, 325—326 (13). Uputstvo datirano »Atina, 18. D. 1866«. U njemu su Verkoviću data neka uputstva u vezi s »monahom P[avelom]« i »njegovim principalom«. Riječ je o ruskom konzulu Lagovskom u Solunu i službeniku tog konzulata đakonu Pavelu. S đakonom Pavelom je Verković, kao što znamo, bio u prepisci od oktobra 1866, o čemu je obavještavao svoje poglavare. U izvještaju od 3. I 1867 (1), koji mora da je uslijedio nakon ovog uputstva, Verković je obavijestio da je pisao »O[cu] P[avelu] i njegov[om] princ[ipalu]«. ⁸² Iz toga slijedi da je ovo uputstvo zaista napisano 18. XII 1866.

Arnaudov, 326 (14). Uputstvo datirano »Beogr. 27 Januar. 1868«. Verković je obaviješten da je »udešena zajednička radnja s grčkom vladom« i da je u Beogradu otvorena »vojnička škola na brzu ruku«. Te se vijesti odnose na tajni ugovor Grčke i Srbije od 14. augusta 1867, koji je ratificiran sredinom januara 1868. i na vojnu školu kratkog kursa u Beogradu, te se zato od Verkovića i tražilo da pronade mladiće za tu školu. Iz toga proizlazi da Verković nije promijenio datum ni na ovom uputstvu, tj. da je ono od 27. I 1868.

Arnaudov, 326 (15). Uputstvo datirano »Beč, 23. fevr. 1868«. Kao i u prethodnom, i u ovom se uputstvu od Verkovića tražilo da pronade pismene i odrasle mladiće koji bi u Beogradu za kratko vrijeme bili pripremljeni za oficire. Verković se odmah prihvatio tog zadatka i, kao što znamo, pisao je o tome u nekoliko svojih izvještaja iz prvih mjeseci 1868.⁸³ To pokazuje da je ovo uputstvo zaista od 23. II 1868.

Arnaudov, 326 (16). Uputstvo datirano »Beč, 5 maj 1868«. U njemu je Verkoviću dano uputstvo o putovanju učitelja iz Radoviša i njegova druga u Srbiju. To je nesumnjivo odgovor na Verkovićeve izvještaj br. 4, za koji smo utvrdili da potječe iz aprila 1868, a u kojem je Verković javio da je pronašao ta dva mladića za vojnu školu u Beogradu.⁸⁴ Prema tome, to je uputstvo od 5. V 1868.

⁷⁹ Arnaudov, n. dj., 314 (32).

⁸⁰ v. Jakšić-Vučković, n. dj., 78, 435.

⁸¹ Dokumenti, 167 (131).

⁸² Arnaudov, n. dj., 304 (11).

⁸³ Isto, 305—308 (15, 16, 17, 20); v. Poplazarov, n. dj., 220.

⁸⁴ Isto, 306 (16).

Arnaudov, 327 (17). Uputstvo datirano »Beč, 27 Maj 1868«. I u njemu su dana uputstva o mladićima koje je Verković trebao pronaći za vojnu školu, što ukazuje da ni na tom uputstvu nije promijenio datum.

Arnaudov, 327 (18). Uputstvo bez datuma. U njemu je konstatirano da je Verković u izvještaju br. 8 (koji nije sačuvan) naveo kako je iz svečanih izjava namjesnika zaključio da oni produžuju politiku kneza Mihaila. Nadalje, u njemu je Verkoviću objašnjeno da njegove pretpostavke o ubijstvu kneza nemaju osnove. Neke glasine o ubijstvu kneza Mihaila Verković je saopćio u izvještaju br. 7, za koji smo ustanovili da potječe iz juna 1868.⁸⁵ Sve to pokazuje da je to uputstvo napisano negdje u ljetu 1868.

Arnaudov, 327—328 (19). Uputstvo datirano »Beč, 9-i Sept. 1868«. U njemu se Verković upozorava da će na proljeće, »a može biti i pre«, nastupiti »ozbiljno vreme«, tj. rat s Turskom i »da su Grci naši saveznici«, te mu je naloženo da pozove Berovskog i saopći mu da on u proljeće treba biti spreman za susret s Iljom koga su, čini se, s četom namjeravali poslati iz Srbije u Makedoniju. U uputstvu se govori i o »razdoru i otcjepljenju« nekih Bugara od Srbije. Iz svega toga dobiva se dojam da datacija na ovom uputstvu nije promijenjena i da ono zaista potječe od 9. IX 1868.⁸⁶ U prilog tome govori ne samo podatak o udaljavanju nekih Bugara od Srbije, do kojeg je došlo u toku i nakon raspuštanja »Druge bugarske legije« u Beogradu u proljeće 1868, već i podatak o savezu s Grčkom. Ugovor o savezu Srbije i Grčke od 14/26. VIII 1867. ratificiran je u januaru 1868, a vojna je konvencija od 16/28. II 1868. ratificirana 26. IV/6. V 1868.⁸⁷ Svakako Verkoviću ne bi javljali da se priprema rat s Turskom prije nego su savez i vojna konvencija s Grčkom bili ratificirani. Isto je tako Verkoviću javljeno da je »udešena zajednička radnja s grčkom vladom« tek u uputstvu od 27. I 1868,⁸⁸ tj. nakon što je ugovor ratificiran, a ne u ljetu 1867. kad je on bio sastavljen. Osim toga, vjerojatno je upravo na osnovu ovog uputstva i došlo do susreta Verkovića i Berovskog u oktobru 1868, o čemu je Verković 23. X 1868 (9) obavijestio svoje pretpostavljene.⁸⁹

Arnaudov, 328 (20). Uputstvo datirano »Beč, 8 Fevr. 1870«. Verković je obaviješten da mu je upućeno 45 dukata, a od njega su zatraženi podaci o turskim odredima koji se »kupe oko naše i če[rnogorske] granice«. U izvještaju od 3. III 1870 (3) Verković je potvrdio prijem 45 dukata, te obavijestio pretpostavljene da u Makedoniji nije bilo pokreta turske vojske i da je vojska, »koja je ovog časa načičkana na Vašoj i Crnogorskoj granici, tamo došla morem preko Sutorine i Antivara«. ⁹⁰ Iz toga proizlazi da je ovo uputstvo zaista napisano 8. II 1870.

⁸⁵ Isto, 308 (20).

⁸⁶ Neprihvatljiva je pretpostavka R. Poplazarova da ovo uputstvo potječe iz 1867 (Poplazarov, n. dj., 175), između ostalog i zato što Verković nikada nije post-datirao izvještaje i uputstva, jer to nije imalo nikakve svrhe.

⁸⁷ Jakšić-Vučković, n. dj., 394, 451—452.

⁸⁸ Arnaudov, n. dj., 326 (14).

⁸⁹ Isto, 311 (25).

⁹⁰ AILS, JR, XII/5/283; Arnaudov, n. dj., 310 (23); Rajkova, n. dj. 128 (1).

Arnaudov, 328 (21). Uputstvo datirano »Brisel 10 Julija 1870«. Ukoliko datum i na njemu nije mijenjan, to je uputstvo od 10. VII 1870.

Arnaudov, 328—329 (22). Uputstvo datirano »Zagreb 10 Jan. 1872«. Ono je, po svojoj prilici, odgovor na Verkovićevo izvješaj od 7. XII 1871 (15) u kojem je Verković zagovarao da se objave njegove »rodopske pjesme«. ⁹¹ U uputstvu mu je javljeno da vlada ne može izaći u susret njegovoj molbi, već da treba čekati dok »mladi Knjaz« stupi na prijestolje. Očito je riječ o knezu Milanu Obrenoviću koji je postao punoljetan 10. augusta 1872. To pokazuje da ovo uputstvo zaista potječe od 7. I 1872.

Arnaudov, 329 (23). Uputstvo datirano »Drač 12 Justin«. Ukoliko je Verković mislio na praznik Sv. Justine (26. IX), uputstvo je napisano u mjesecu septembru. Što se tiče utvrđivanja godine, tu mogu pomoći ovi podaci. U uputstvu se daje popis većeg broja knjiga koje će se poslati Verkoviću. U dva izvještaja, za koja smo utvrdili da potječu negdje iz druge polovine 1864, Verković je javio svojim poglavarima da očekivane knjige još nije primio, ⁹² dok je u izvještaju s početka 1865. dao podatke o njihovoj raspodjeli u Makedoniji. ⁹³ Vjerojatno je riječ o istim knjigama. U uputstvu se Verković također obavještava da su u Beogradu imali neprijatnosti s »njegovim« Zarovićem kome su dali 16 dukata za povratak jer se nije vladao kako mu je bilo savjetovano. Svakako je riječ o Verkovićevom suradniku Georgiju Hadžiboškovu iz Velesa koji je u ljetu 1864. bio u Beogradu i dobio 6 dukata za sakupljene statističke podatke, kako se to vidi iz njegovih pisama upućenih Verkoviću. ⁹⁴ Iz izloženog slijedi da je to vjerojatno uputstvo od 12. IX 1864.

Arnaudov, 329 (24). Uputstvo datirano »Debrecin 7 Irod. 9569, 864«. S Herodom (23. XII) Verković je šifrirao decembar mjesec. Na to nas upućuje i nalog Verkoviću da od nove godine počne svoje izvještaje obilježavati novim rednim brojevima. Samu godinu, čini se, Verković nije prepravio jer se u uputstvu spominju knjige koje su već bile dospjele, vjerojatno u Solun. Sve to govori da je to uputstvo od 7. XII 1864.

Arnaudov, 329 (25). Uputstvo bez datuma. Na osnovu postojećih podataka ne može se utvrditi točno vrijeme njegovog nastanka.

Arnaudov, 329 (26). Uputstvo datirano »Beč, 24. Nov«. Verković je obavješten da je »g. G.«, tj. Garašanin, penzioniran, ali da do promjene u vanjskoj politici Srbije neće doći. Kako je knez Mihailo smijenio Garašanina s položaja predsjednika vlade 2/14. novembra 1867, ⁹⁵ to je uputstvo od 24. X 1867.

*

Naprijed urađena analiza omogućila je da se samo kod jednog dijela uputstava koja je Verković primio u Serezu precizira vrijeme njihova nastanka

⁹¹ Arnaudov, n. dj., 321 (43).

⁹² Isto, 300 (4), 301 (6).

⁹³ Isto, 301 (8).

⁹⁴ Dokumenti, 114—115 (83), 134—135 (102).

⁹⁵ Jakšić-Vučković, n. dj., 430.

Kod ostalih, a to su većinom ona koja su, čini se, samo fragmentarno objavljena, vrijeme njihova nastanka nije utvrđeno sa sigurnošću. Kronološki redosljed svih objavljenih uputstava iz Verkovićeve ostavštine, iako djelomično nesiguran, izgledao bi ovako:

		[1862]	— Ar., 295—297.
12.	[IX]	1864	— Ar., 329 (23).
7.	[XII]	1864	— Ar., 329 (24).
26.	[XII]	1864	— Ar., 325 (10).
31.	XII	1864	— Ar., 325 (11).
26.	I	1866	— Ar., 325 (12).
24.	IV	[1866]	— Ar., 321 (1).
18.	XII	1866	— Ar., 325—326 (13).
24.	XI	[1867]	— Ar., 329 (26).
27.	I	1868	— Ar., 326 (14).
23.	II	1868	— Ar., 326 (15).
5.	V	1868	— Ar., 326 (16).
27.	V	1868	— Ar., 327 (17).
	[VI—VIII]	1868]	— Ar., 327 (18).
9.	IX	1868	— Ar., 327—328 (19).
1.	VI	1869 (2)	— Ar., 321—322 (2); AHS., JR, XVII/1/3.
8.	II	1870	— Ar., 328 (20).
7.	VII	[1870]	— Ar., 323 (5a).
10.	VII	1879	— Ar., 328 (21).
20.	[VIII]	1870]	— Ar., 322 (3).
12.	IX	[1870]	— Ar., 322 (4).
28.	XI	[1870]	— Ar., 323 (5b).
8.	I	[1871]	— Ar., 323 (6).
30.	VIII	[1871]	— Ar., 324 (7).
10.	I	1872	— Ar., 328—329 (22).
25.	I	[1872]	— Ar., 324 (8).
7.	II	[1872]	— Ar., 324—325 (9).
		?	— Ar., 329 (25).

*

Na kraju se nameće zaključak da bi čitav posao oko kronološkog određivanja koncepata Verkovićevih izvještaja iz Makedonije, kao i uputstava za rad koja je dobivao u Makedoniji, bio svakako lakši da su svi oni bili objavljeni u cijelosti. Osiromašenjem njihovog sadržaja umanjena je i mogućnost njihovog preciznog vremenskog određivanja, posebno uputstava, jer su svakako ispušteni i podaci koji daju elemente za njihovu dataciju.

Fragmenatno objavljivanje izvještaja i uputstava umanjilo je donekle i njihovu vrijednost kao historijskog izvora. Vrijednost je ove zbirke pogotovo umanjena time što nisu objavljeni svi koncepti Verkovićevih izvještaja iz Makedonije, kao i sva uputstva za rad koja je on dobivao u Makedoniji, a koji se nalaze u njegovoj ostavštini u Sofiji.

Kada promatramo u cjelini preko 60 originala Verkovićevih izvještaja i u novom kronološkom poretku 31 koncept čije originale nismo uspjeli pronaći, što sve zajedno čini oko stotinu veoma vrijednih Verkovićevih izvještaja,

tada se dobiva drugačija slika o Verkovićevu djelovanju u Makedoniji i o pojavama o kojima je on odatle izvještavao. Ta se slika razlikuje od one koju nam daju fragmentarno objavljeni koncepti Verkovićevih izvještaja kada su netočno kronološki poredani. Vjerojatno bi se ta slika promijenila i u vezi s uputstvima za Verkovićev rad u Makedoniji, da su oni u cijelosti objavljeni. Zbog toga, treba upotrebi objavljenih konceptata Verkovićevih izvještaja i objavljenih uputstava za rad, prići s velikom dozom kritičnosti.

Da je kod priređivanja ovih izvora za objavljivanje bilo unijeto više opreza, nesumnjivo bi dobar dio ovog posla oko kronološke identifikacije bio suvišan i mnoga pitanja ne bi ostala otvorena. Time bi i njihova uporabna vrijednost bila veća.

R é s u m é

Vu les précautions des autorités turques Verković a antidatés ou pas datés du tout les brouillons de ses rapports de la Macédoine sud-est à partir de 1862 jusqu'à 1876, ainsi que les instructions reçues pour son travail là-bas. La chronologie établie lors de leurs publication n'est pas acceptable. C'est pour cela qu'il a fallu établir leurs vraie chronologie. Pour la plus part de ces documents c'était fait d'après les données se trouvant dans les documents-mêmes. C'est seulement pour quelques-uns qu'étaient trouvés les originaux.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva: Savez povijesnih društava Hrvatske,
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretpiate i narudžbe šalžite na adresu: Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb,
Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — rujan, 1982.